‘Wat heeft dat met mij te maken?’

Memoriaalpedagogie en empowerment in Mauthausen

Pédagogie des lieux de mémoire et responsabilisation

Yariv Lapid

Traducteur : Rita Roggen

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7280>

DOI : 10.4000/temoigner.7280

ISSN : 2506-6390

Cet article est une traduction de :

Pédagogie des lieux de mémoire et responsabilisation - URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7238> [fr]

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 2 avril 2018

Pagination : 72-83

ISBN : 978-2-930953-06-9

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Yariv Lapid, «'Wat heeft dat met mij te maken?'», *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 126 | 2018, Online op 24 janvier 2022, geraadpleegd op 04 février 2022. URL: <http://journals.openedition.org/temoigner/7280> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/temoigner.7280>

‘Wat heeft dat met mij te maken?’

Memoriaalpedagogie en *empowerment* in Mauthausen

→ Yariv Lapid
Vertaling uit het Duits:
Rita Roggen

DE DYNAMIEK VAN EEN BEZOEK AAN EEN MEMORIAAL

Een bezoek aan een historische gedenkplaats wordt erg gewaardeerd als aanvulling op bestaande leerplannen. In sommige landen is het aantal jongeren dat historische plekken bezoekt zeer groot en is de meerderheid van de schoolgaande jeugd betrokken. De bezoeken nemen een belangrijke plaats in bij de socialisering en de identiteitsvorming van een maatschappij, en ze spelen een centrale rol in formele en informele opleidingssystemen.

Maar hoe ziet een bezoek aan een gedenkplaats er concreet uit? In vergelijking met de omvang van het fenomeen is er bijzonder weinig onderzoek naar verricht.¹ Het Bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten (FRA) heeft een omvangrijke studie uitgevoerd en gepubliceerd in 2010. Daaruit wil ik een belangrijke vaststelling onderstrepen, die een grote invloed heeft op de kwaliteit van een bezoek aan een gedenkplaats, namelijk de duur van het bezoek. De FRA-studie toont aan dat meer dan negentig procent van de bezoekers zichzelf ongeveer twee uur tijd gunt. Dat is belangrijk om weten, omdat een standaardrondleiding op de meeste plaatsen dan de enige optie is. Andere activiteiten, zoals seminars, vergen meer tijd. De FRA-studie heeft aangetoond dat slechts een heel klein aantal bezoekers daar de moeite voor neemt.

Dat betekent dat de standaardrondleiding op het terrein de populairste activiteit is op een gedenkplaats. Dat impliceert dan weer dat voldoende financiële middelen moeten worden ingezet voor de conceptuele vormgeving van deze rondleiding. Jammer genoeg is dat niet het geval. De grootste investeringen in gedenkplaatsen gaan, naast de conservering van het terrein, naar exposities, monumenten en de historische tentoonstellingsruimte. Investerings in pedagogische activiteiten gaan naar seminars en programma's die verder reiken dan de standaardrondleiding en waarvoor bezoekers langer dan twee uren blijven. Concepten voor de pedagogische structuur van de standaardrondleiding ontbreken. Er is veel know-how over het werk van de gidsen-begeleiders, maar veel belangrijke herinneringsplekken beschikken niet over een formele opleidingsstructuur voor hun pedagogisch personeel. Over het algemeen beperkt de kennis van de begeleiders zich tot het ver-

© Stephan Mayus,
Mauthausen Memorial

© Fotograaf onbekend,
Mauthausen Memorial (4.5.04849)

zamelen van historische gegevens, en weten ze niet hoe ze die data best gebruiken in de rondleiding.

De standaardrondleiding op de gedenkplaats moet tegemoetkomen aan verschillende doeleinden die niet zo gemakkelijk raakvlakken vertonen. De bezoekers moeten informatie krijgen over het verleden en aangemoedigd worden tot morele reflectie. Dat betekent een immense uitdaging in het licht van de complexiteit van dit verleden en van onze beperkte kennis met betrekking tot het bereiken van deze reflectie. Bovendien is het de bedoeling om een uitgestrekt terrein en talrijke afzonderlijke plaatsen te ontdekken. Daardoor blijft zeer weinig tijd over om met de groep te spreken en te discussiëren over een aantal grote zones, die voor een stuk historisch amper ontgonnen zijn. Sommige zijn interessant op zuiver historisch vlak. Ze hebben betrekking op vragen als: ‘Wat waren concentratiekampen?’ en ‘Wat was de SS?’ Andere zones zijn zowel historisch als moreel relevant en doen de bezoeker nadenken over vragen als: ‘Hoe luidde de racistische ideologie?’ of ‘Hoe is het tot de massamoord op burgers en krijgsgevangenen kunnen komen?’

De FRA-onderzoeksresultaten raken ook een ander aspect dat ik essentieel vind. Het ontbreken van een pedagogische structuur voor de standaardrondleiding resulteert namelijk in een ‘eenzijdige kennisoverdracht’ (FRA 2010, 11) en een mislukte poging om ‘een meer gelijkwaardige relatie met leerlingen te creëren, waarbinnen de traditionele macht van leraren tegenover leerlingen gedeeltelijk wordt opgegeven’. (*ibid.*) De standaardrondleidingen op de gedenkplekken slagen er niet in om de bezoekers te laten deelnemen aan een gestructureerde en geplande uitwisseling. Door ontbrekende normen en concepten voor pedagogische rondleidingen volgt de groep de begeleider doorgaans gedurende ongeveer twee uren en luistert passief naar diens beschrijvingen.

— Links: groep bezoekers op de appelplaats in 2012.

— Rechts: bevrijde gevangenen en soldaten van het Amerikaanse leger op de appelplaats kort na de bevrijding.

Historicus Yariv Lapid (1960) was na etappes in Yad Vashem en het Van Leer Institute in Jeruzalem tussen 2007 en 2013 hoofd van de pedagogische afdeling van de *Gedenkstätte* Mauthausen. Thans is hij directeur van het Center for Humanistic Education in het Ghetto Fighters' Museum in Israël, waar hij programma's aanbiedt om de dialoog tussen Arabieren en Joden te bevorderen.

(1) Vgl. Gudehus 2006 en Pampel 2007. Voor de KZ-*Gedenkstätte* Mauthausen is er de bezoekersstudie van *Das sozialwissenschaftliche Forschungsbüro*, die slechts partieel werd gepubliceerd (Baumgartner & Girstmair 2011).

‘Wat heeft dat met mij te maken?’
Memoriaalpedagogie en
empowerment in Mauthausen
(vervolg)

INLEIDING TOT DE INTERACTIEVE METHODOLOGIE

In september 2007 werd ik belast met de ontwikkeling van een pedagogische infrastructuur voor de *KZ-Gedenkstätte* Mauthausen. Een jaar later, nadat wij twee collega’s konden overtuigen, begonnen wij de basis uit te werken voor de opleiding van de eerste pool van pedagogische begeleiders (vgl. Lapid, Angerer & Ecker 2011). Dit proces duurde een jaar. In oktober 2009 begonnen we met de eerste opleiding. Elke leergang duurt een jaar – vanaf het tijdstip van de publieke aanbesteding voor belangstellende deelnemers tot aan de overhandiging van de diploma’s aan zowat 30 à 35 nieuw opgeleide gidsen-begeleiders.

Bij het uitdenken van het pedagogische concept bouwden we voort op de geschetste waarnemingen. Uitgaande van de realiteit van de gedenkplaatsen – namelijk een gemiddeld bezoek van twee uren, dat in eerste instantie de standaardrondleiding mogelijk maakt – leek de rondleiding ons dus de grootste uitdaging: hoe vinden we een balans tussen het tijdsbudget enerzijds, en het reusachtige domein dat moet worden verkend en de complexe geschiedenis die moet worden voorgesteld anderzijds?

In de rondleiding van de *KZ-Gedenkstätte* Mauthausen probeerden we drie aspecten met elkaar te combineren: de geschiedenis van het concentratiekamp Mauthausen, de topografie (de overblijfselen van de gebouwen van het concentratiekamp en zijn geografische ligging) en tot slot de bezoekers. Om dit doel te bereiken heeft het pedagogische team een interactieve methode ontwikkeld, die continu wordt verbeterd. De gemiddelde duur van een bezoek aan de gedenkplaats in combinatie met de omvang en de complexe geschiedenis ervan, laat ongeveer tien minuten tijd voor elke afzonderlijke etappe van de rondleiding. Dat vereist een buitengewoon goed gestructureerde methode. Hoe minder structuur, hoe groter het risico dat een van de drie aspecten verdwijnt. Alleen dankzij structuur en persoonlijke input kan de begeleider het narratief goed brengen.

De plaatsen die op het terrein van de gedenkplaats worden bezocht, hebben een specifieke geschiedenis. De pedagogische uitdaging bestaat erin een setting te creëren die een discussie onder de bezoekers mogelijk maakt over die geschiedenis en haar betekenis. De uitwisseling steunt op de volgende vier elementen:

1. een minimale narratieve context,
2. bronmateriaal,
3. doelgerichte observaties van het terrein van de gedenkplaats en
4. vragen.

DE NARRATIEVE CONTEXT

De begeleide rondgang doorheen de *KZ-Gedenkstätte* Mauthausen confronteert de bezoekers met de vraag: ‘Hoe was het mogelijk om honderdduizend mensen te vermoorden binnen een maatschappij, in een burgerlijke omgeving?’ Deze vraag ontwikkelde zich tot een cruciaal punt van het bezoek aan de gedenkplaats. Het

expliciete uitgangspunt van het narratief is daarom dat zowel daders als slachtoffers uit het midden van de maatschappij kwamen en de concentratiekampen niet hadden kunnen bestaan zonder belangstelling en actieve steun vanwege de Oostenrijkse samenleving. De begeleide rondleiding raakt drie thema’s aan die overeenstemmen met de topografie van de gedenkplaats. We beginnen bij de omgeving van het kamp en tonen aan hoe dat deel uitmaakte van de maatschappij. Daarna volgt een blik op het personeel van het kamp (de SS) en tot slot de slachtoffers.

Het concentratiekamp als deel van de maatschappij

Het eerste deel van de rondleiding leidt de bezoekers langsheen de muur van het concentratiekamp naar de voormalige SS-zone. Deze zone bevindt zich buiten de muren van het kamp en toont de bezoekers historische feiten die de algemene opinie tegenspreken. Een belangrijk deel van het concentratiekamp, bijvoorbeeld het ziekenkamp en de steengroeve, waren niet afgeschermd van de plaatselijke bevolking die naast het concentratiekamp leefde. Vele duizenden mensen werden vermoord op die plekken, die vandaag vredige weiden zijn. De steengroeve, een plaats waar duizenden werden gefolterd en vermoord, werd door de burens direct na de oorlog gebruikt om te picknicken en te baden. Een wijdverbreide Oostenrijkse publieke opinie verplaatste de gruwelen achter de muur, niet te vatten voor oog en verstand. De realiteit was anders: het kamp werd te midden van de burgerbevolking opgericht en was bedoeld om er deel van uit te maken. De huizen van de stad Mauthausen lagen maar enkele honderden meters verder. Het feit dat de architectuur van de gedenkplaats deze delen van het concentratiekamp heeft verwijderd, ondersteunt de populaire en wijdverbreide verdringing en vereeuwigd het naoorlogse verhaal van het ‘*Wir haben nichts gesehen und nichts gewusst.*’

Decennialang begon de rondleiding doorheen het kamp bij de ingangspoort van de kampmuur. Op die manier was er geen aandacht voor het ziekenkamp en de steengroeve en dus ook niet voor de zichtbaarheid van de massamoorden die werden begaan midden in de dorpen en voor de vensters van de nabijgelegen huizen. Het nieuwe pedagogische concept heeft dat gewijzigd. Vandaag vindt de helft van de twee uur durende rondleiding buiten de muren plaats en ze maakt de bezoekers de buitengewoon sterke betrokkenheid van het concentratiekamp bij de maatschappij duidelijk.

De daders

Het tweede deel van de rondleiding is gewijd aan de voormalige SS-zone, die eveneens nog buiten de kammuren ligt. De meeste gebouwen van deze zone werden na de oorlog afgebroken. Vandaag staan er op die plaats nationale gedenktekens. Eén gebouw, de *SS-Kommandantur*, werd niet afgebroken en wordt vandaag gebruikt door de administratie van de gedenkplaats. Samen met de afbraak van de SS-zone verdwenen uiterst belangrijke materiële bewijzen voor de realiteit van het concen-

'Wat heeft dat met mij te maken?'
Memoriaalpedagogie en
empowerment in Mauthausen
(vervolg)

tratiekamp, zoals de speciale burgerlijke stand, een paardenstal en het SS-casino. De opening van de gedenkplaats na de oorlog stuitte op lokale kritiek en artikelen in Oostenrijkse kranten beweerden dat de gedenkplaats niet thuishoorde op Oostenrijks territorium (Perz 2006; Wedl 2009, 252-255). Het officiële Oostenrijkse standpunt was dat het nationaalsocialisme een Duits fenomeen was en Oostenrijk het slachtoffer. Het kon dus niet verantwoordelijk worden geacht voor de nazimisdaden. Het feit dat de Oostenrijkse maatschappij niet minder dan de Duitse was geïntegreerd in de NS-staat en de politiek niet minder had ondersteund, werd hardnekkig verdrongen.

Gebouwen als de speciale burgerlijke stand geven een gedeeltelijk beeld van deze integratie. In een filminterview met drie oudere vrouwen uit de stad Mauthausen beschrijft een van hen met blinkende ogen haar huwelijk met een lid van de SS (Bloomstein 2005). Ze geniet met volle teugen van de herinneringen aan het schitterende huwelijksfeest en de geweldige muziekkapel. Dat vond allemaal plaats in de SS-zone, ongeveer dertig meter verwijderd van de toegangspoort tot het concentratiekamp. Ze spreekt over de vele betoverende, aantrekkelijke leden van de SS en onderstreept hoe normaal relaties in haar tijd waren. Voor de generatie van haar kleinkinderen zijn die absoluut onvoorstelbaar. De SS-officieren leefden met hun gezin naast het kamp. Hun kinderen gingen naar de plaatselijke school, ze namen deel aan plaatselijke culturele evenementen. De SS speelde met een eigen voetbalploeg in de lokale liga en mensen kwamen om hun voetbalspel op het sportterrein tegenover het ziekenkamp te zien. Dat was allemaal heel vanzelfsprekend, omdat ze zich in het hart van het Duitse Rijk bevonden en niet in een vreemde omgeving.

Het gebruikelijke beeld van de SS, en dat zien we ook bij de leerlingen die de gedenkplaats bezoeken, is dat van mensen die iedereen vreest. Dit beeld vormt de basis voor de Oostenrijkse slachtoffermythe die de SS dermate brutaal en angst-aanjagend beschrijft dat geen enkel redelijk denkend persoon er zich tegen zou verzetten. De SS wordt niet als bewonderenswaardige elite-eenheid voorgesteld waarvan elke jonge man lid wilde worden, noch worden de SS-mannen als lieflijke opa's beschreven.

De slachtoffers

Het derde deel van de rondleiding brengt de bezoekers door de toegangspoort van het concentratiekamp naar het voormalige *Schutzhaftlager*. Deze zone wordt vandaag door de bezoekers gezien als 'het concentratiekamp' en omvat de barakken van de gevangenen, een reeks functionele gebouwen zoals de wasserij en de keukenbarak, en een executieplaats. In het concentratiekamp Mauthausen werden verschillende executiemethodes gebruikt. Een ervan was vergassen. Daarom vinden we in deze zone een gaskamer.

Toen de gedenkplaats werd opgericht, stonden de meeste barakken nog over-eind. Allemaal werden ze afgebroken, behalve dan drie langsheen de appelplaats. Samen met de vier gebouwen aan de andere kant van de appelplaats (de wasserijbarak

met de douches van de gevangenen in de kelder, de keukenbarak, de kampgevangenis en de ziekenboeg met crematorium en de executie-installaties in een gemeenschap-pelijke kelder) gaven ze gestalte aan de voorstelling van het concentratiekamp Mauthausen. Vroeger concentreerden de rondleiding zich hierop, en dus op de slachtoffers. Het was de bedoeling dat bezoekers zich met hun leed zouden identificeren. Volgens diezelfde logica werden aanschouwelijke beschrijvingen van de brutaliteit gegeven die de bezoekers moesten choqueren, bijvoorbeeld door in de gaskamer te gaan staan en aan veertienjarigen de lichamelijke reacties op Zyklon B te beschrijven.

De identificatie met de slachtoffers en het medeleven met menselijk leed zijn moreel redelijk en noodzakelijk. Op de *KZ-Gedenkstätte* Mauthausen had men de neiging om de verkeerde indruk te wekken dat men zich de horror van het concentratiekamp kon voorstellen, wat tot oppervlakkige vereenvoudigingen leidt. Men doet dat overigens ook vandaag de dag nog steeds. Bovendien werden de bezoekers op die manier in de regel automatisch in de groep van de slachtoffers geplaatst, waardoor een denkbeeldige slachtoffergemeenschap ontstond. Als we zien hoe de verantwoordelijkheid voor gruweldaden of collaboratie over het algemeen wordt verdrongen, niet enkel in Oostenrijk maar in heel Europa, is het creëren van een dergelijke hersenschim uiteraard problematisch. In de specifieke Oostenrijkse context wordt op die manier de schijnwerper gericht op de mythe van Oostenrijk als 'slachtoffernatie'.

In de ontwikkeling van ons nieuwe pedagogische concept viel dit deel van de rondleiding ons het zwaarst. De huidige rondleidingen proberen een aantal van die problemen te omzeilen, door heel precies uit te maken waar en hoe identificatie moet worden uitgelokt. Enkele voorbeelden volgen later. Bij elke etappe hoort een inleiding, waarbij de begeleider de historische context schetst voor de bezoekers. De uitdaging bestaat erin enkel relevante, duidelijk gestructureerde en goed geformuleerde informatie te bezorgen, en lange redevoeringen te vermijden.

Men vergeet gemakkelijk dat de bezoekers niet komen om ons te horen, maar om de gedenkplaats te bezoeken. Wij moeten de bezoekers helpen om dat wat gebeurd is, te ontcijferen, maar vermijden dat wij zelf de meeste aandacht krijgen. Aangezien veel, zo niet de meeste bezoekers slecht voorbereid komen, is dat een uitdaging. We geven soms te snel toe aan de behoefte om de horizon van de bezoekers te verruimen, meer achtergrondinformatie te geven, en storten ons dan in een oneindig spannend verhaal van vijftien minuten, waarbij alle ogen op ons zijn gericht. Uiteindelijk hebben wij echter niets over deze specifieke plek gezegd waarop wij staan, en we zijn gedwongen om een of meer etappes te laten vallen, zodat de bezoekers weer tijdig op hun bus zitten.

De bezoekers komen niet helemaal zonder voorkennis. Ze hebben van het nationaalsocialisme en de SS gehoord en weten dat deze SS vreselijke dingen hebben uitgevoerd in de concentratiekampen. De meeste bezoekers denken daarbij meteen aan Joodse slachtoffers. Daarom, en omdat we de bezoekers in de loop van een rondleiding van twee uren door de gedenkplaats niet de hele geschiedenis kunnen vertellen, spelen korte en beklijvende stukken informatie een grote rol.

'Wat heeft dat met mij te maken?'
Memoriaalpedagogie en
empowerment in Mauthausen
(vervolg)

BRONMATERIAAL

De volgende stap na de korte en kernachtige contextualisering is de omgeving van de specifieke etappe van de rondleiding observeren of bronmateriaal ter beschikking stellen. Historisch bronmateriaal speelt een doorslaggevende rol in de beschrijving van geschiedenis. Opdat de bezoekers de historische realiteit zouden begrijpen, wordt gedurende de hele rondleiding bronmateriaal gebruikt: teksten of foto's. De teksten zijn persoonlijke verhalen die een gebeurtenis of een situatie in het concentratiekamp of in de buurt beschrijven, die de auteur zelf heeft meegemaakt. Dat opent een klein venster naar het verleden, een momentopname, als het ware, die ons de mogelijkheid biedt het terrein met andere ogen te zien. Een gelijkaardige rol spelen bijvoorbeeld luchtopnamen van de geallieerden van de maand maart 1945.

De inzet van bronmateriaal kan verschillende taken vervullen, op voorwaarde dat de teksten weloverwogen worden geselecteerd (en dat is niet evident). Het is essentieel dat de informatie historisch correct is, en gebaseerd de autoriteit van een historische bron. Bovendien wint men aan duidelijkheid, wat in het kader van een vrije voordracht minder voor de hand ligt. Gezien de gemiddelde duur van een bezoek aan de gedenkplaats, het enorme terrein en de uiterst complexe thema's, is het heel belangrijk om duidelijk te zijn. Bovendien moet de gebruikte bron potentieel belangstelling opwekken, interessante inhoud bieden en verstaanbaar zijn.

De inzet van materiaal beoogt echter meer. Een belangrijke methodologische uitdaging is het vinden van teksten die enkele van de morele aspecten van ons verhaal belichten. De volgende tekst kan als voorbeeld dienen, omdat hij aangeeft hoe een maatschappelijke routine ontstaat en welke kennis burgers hebben van geweld, foltering en moord. Eleonore Gusenbauer, boerin uit Marbach (gemeente Ried in Riedmark), heeft de volgende klacht ingediend:

Gevangenen geëxecuteerd. Degenen die slecht werden geraakt, leven nog gedurende een langere tijd en blijven op die manier uren of zelfs halve dagen naast de doden liggen. Mijn goed ligt op een heuvel naast de *Wiener Graben* en zo zijn we ongewild getuigen van dergelijke wandaden. Ik heb hoe dan ook een wankel gezondheid en een dergelijk schouwspel vergt dermate veel van mijn zenuwen dat ik dat op termijn niet kan verdragen. Ik verzoek ervoor te zorgen dat dergelijke onmenselijke handelingen achterwege blijven of plaatsvinden op een plek waar men ze niet ziet.²

De klacht van mevrouw Gusenbauer is een momentopname van de integratie van het concentratiekamp in de maatschappij van het Duitse Rijk en maakt het mogelijk om zowel de historische realiteit te begrijpen als de gebruikelijke vermoedens met betrekking tot de maatschappelijke collaboratiehouding ter discussie te stellen. Nadat de bronnen werden getoond, zou de volgende stap een discussie binnen de groep zijn, over de betekenis van deze historische feiten voor ons, individuele burgers die vandaag op de gedenkplaats staan. Wanneer de groep nu bijvoorbeeld aan de rand van de steengroeve staat, wordt een compacte workshop van ongeveer tien minuten voorzien. De

(2) Proces-verbaal van de gendarmeriepost Mauthausen, 27 september 1941, archief van de KZ-Gedenkstätte Mauthausen (AMM) Q/02/01. Vertaling RR. Vgl. Horwitz 1990, 35; *Das Konzentrationslager Mauthausen 1938–1945* 2013, 105.

structuurelementen van een dergelijke workshop zijn het gebruik van bronmateriaal, de beschrijving van een context, de observatie van de gedenkplaats en het opwerpen van vragen.

Om de deelname van de bezoekers te optimaliseren moet het formaat van de bronnen weloverwogen en goed voorbereid zijn. Het formaat van het papier (A4 of A5), het lamineren en verdelen onder de deelnemers zijn belangrijke factoren om een discussie mogelijk te maken. De deelnemers moeten in staat zijn de bron nauwkeurig te bekijken, vooral wanneer de bronnen veel vragen oproepen. Ook het bekijken van foto's vraagt meer dan een vluchtige blik om ze effectief op te nemen. Om de deelnemers te betrekken, is het ook belangrijk het juiste aantal kopieën te verdelen, zodat ze individueel kunnen werken, maar ook in kleine groepen kunnen discussiëren (een kopie per drie personen). Met de historische bron in eigen handen vermindert de afhankelijkheid van de begeleider als bron van kennis. Historisch materiaal kan en moet worden geïnterpreteerd. De directe toegang van de bezoekers tot een historische bron brengt ze in een betere positie om zelfstandig na te denken en over de betekenis van de bron te beraadslagen. Het feit de bron ter beschikking te hebben, helpt bij de analyse en de interpretatie van het bronmateriaal, en dus ook van de geschiedenis. Deze methode legt de nadruk op de verantwoordelijkheid en de autoriteit van elke individuele deelnemer.

DOELGERICHTE OBSERVATIES

Wie op het voormalige terrein van het concentratiekamp staat, beneden, op gezichtsafstand van de *Wiener Graben* waar zich de steengroeve bevond en dagelijks gevangenen werden vermoord, en boven, op gezichtsafstand van het huis van Eleonore Gusenbauer precies zoals de bron het beschrijft, ziet een momentopname van het toenmalige concentratiekamp en zijn omgeving. Dankzij de combinatie tussen materiaal en observatie van het terrein, die weerom met elkaar zijn verbonden door context, kunnen de bezoekers een indruk krijgen van de historische situatie. Als pedagogisch begeleider vergeten we snel dat de bezoekers voor het eerst en in de meeste gevallen voor het laatst hier zijn. Omdat ze zelf zo vertrouwd zijn met de materie, hebben we de neiging te vergeten hoe het aanvoelt als je er pas mee wordt

– *Wiener Graben*
steengroeve in 2009.

– *Wiener Graben*
steengroeve tussen 1942 en
1945.

'Wat heeft dat met mij te maken?'
Memoriaalpedagogie en
empowerment in Mauthausen
(vervolg)

geconfronteerd. Wij vergeten vaak de bezoekers voldoende tijd te gunnen om hun omgeving te observeren en hen te helpen om te zien wat op het eerste gezicht niet duidelijk is, maar voor ons vanzelfsprekend. Datzelfde geldt voor de benadering van het bronmateriaal. Bezoekers hebben tijd nodig om het materiaal te begrijpen, details van een foto te zien of een zin twee- of driemaal te lezen om hem beter te vatten.

Net als bij het gebruik van materiaal leidt de observatie de aandacht af van de begeleider als enige informatiebron. Observatie geeft bezoekers directe toegang tot verschillende thema's en vormt weer een ander soort bron waaruit ze hun informatie kunnen halen. Eén van de basisprincipes van onze interdisciplinaire opleiding is precies de communicatie van informatie via meer kanalen dan alleen de stem van de begeleider. De observatie van het terrein en zijn omgeving, het lezen van verschillende tekstsoorten en teksten met verschillende stijlen, het bekijken van foto's van mensen of de topografie: het zijn allemaal andere manieren om informatie en ideeën over te brengen.

Het sportterrein en het ziekenkamp van het concentratiekamp, die vlak naast elkaar liggen, dienen als voorbeeld voor het belang van observatie. Hoewel de gedenkplaats in 1949 voor bezoekers werd geopend, werd dit deel van het terrein pas enkele jaren geleden geïntegreerd in de rondleiding. Miljoenen bezoekers kregen gewoonweg niet de kans en ze hadden geen aandacht voor de plek waar vele duizenden gevangenen zijn gestorven terwijl anderen zich vermaakten tijdens een voetbalspel. Vandaag de dag zijn het sportterrein en het ziekenkamp een grote, prachtige weide. Wie dan niet meteen foto's van het sportterrein en de barakken van

– Deze bladzijde: het sportveld van de SS (linker bovenhoek) en het zogenaamde ziekenkamp (op de achtergrond), meteen na de bevrijding.

– Rechterbladzijde: geallieerde luchtfoto van het concentratiekamp Mauthausen, 15 maart 1945.

© Fotograaf onbekend, Mauthausen Memorial / Choumoff Collection

© Luftbildarchiv Dr. Carls, Esterwegen / Mauthausen Memorial

'Wat heeft dat met mij te maken?'
Memoriaalpedagogie en
empowerment in Mauthausen
(vervolg)

het ziekenkamp te zien krijgt, heeft geen besef van dat deel van de kamprealiteit. De bezoekers die tijdens de rondleiding naast de weide staan en de luchtopnames van de geallieerden bekijken, kunnen de nabijheid van vermaak en dood wél voelen. Ze kunnen zien dat mensen die hier naar een voetbalspel keken, onvermijdelijk het ziekenkamp aan de overzijde zagen. Een krantenartikel uit 1944, dat een spel van een lokale voetballiga bij het concentratiekamp beschrijft, zorgt voor een aanvulling die het historische beeld bijkomende diepte en focus verleent.

VRAGEN

Het beeld dat zo ontstaat, is verontrustend. Vooral mensen uit de maatschappij waaruit deze foto stamt, vinden het moeilijk om dat te begrijpen. Niet alleen sporen we bezoekers aan zich voor te stellen dat hun eigen gezinnen er deel van uitmaakten, we willen ook een tegenwicht bieden voor het dominante narratief van de lokale gemeenschap. In deze verhalen vonden de gruwelen plaats achter muren, ver van de blikken van het publiek en ze werden begaan door mannen die niet verwant waren met ons. Door de bezoekers te confronteren met onrustwekkende informatie die heersende verhalen en veronderstellingen ter discussie stelt en ondergraaft, wordt het voor de begeleider mogelijk om de implicaties en de betekenis ervan samen met de bezoekers te beoordelen. Om daar te geraken moet de begeleider de bezoekers uitnodigen om na te denken door vragen te stellen.

Onze ervaring toont aan dat de formulering van een goede vraag een van de moeilijkste taken is. Vragen met betrekking tot betekenis en interpretatie laten zich niet eenvoudig formuleren. Wij hebben de neiging om vragen over feiten te stellen, gesloten vragen waarvan we het antwoord al kennen, of suggestieve vragen die deelnemers naar vooraf bepaalde ideeën leiden. Zoals ik aan het begin al heb vermeld, leverde onderzoek een schat aan historische informatie op, maar weten we ons daar vaak nog steeds geen raad mee in de praktijk. Het beeld van een voetbalspel tegenover het ziekenkamp laat ons toe na te denken over de mogelijkheden van een discussie in de publieke setting van een gedenkplaats. Bij de zoektocht naar de definitie van een goede vraag hebben we enkele ideeën ontwikkeld. Voor ons zou een goede vraag:

- meer dan één mogelijk antwoord moeten hebben,
- moeten stimuleren om ze te interpreteren en kritisch te analyseren,
- mij ook effectief moeten bezighouden en niet enkel het gesprek stofferen.

Om de kloof tussen de feiten (informatie die de bezoekers krijgen) en de vraag (de inleiding van een discussie) te overbruggen, proberen we de voorstellingskracht van de bezoekers aan te spreken. Dit is vaak gewoonweg noodzakelijk op grond van de emotionele en intellectuele uitdaging die een dergelijke setting voor de bezoekers genereert. Een voorbeeld zou een vraag zijn met betrekking tot de voetbalwedstrijden bij het concentratiekamp: 'Laten we ons eens voorstellen wat mensen hebben gezien die toen hier naar een voetbalwedstrijd hebben gekeken, wanneer ze verder keken dan het voetbalveld en uitgemergelde gevangenen achter de prikkeldraad van het ziekenkamp zagen.'

Het voorstellingsproces leidt tot historische kennis, morele evaluatie en interpretatie. Omdat er meer dan één mogelijk antwoord op de vraag bestaat, moet de vraag in het ideale geval aanzetten tot discussie onder de bezoekers. Een andere vraag zou zijn: 'Hoe werden mensen blind voor het lijden van anderen, zodat ze zich konden vermaken terwijl ze dit soort lijden aanschouwden?' Met deze vraag, die overgaat van de omstandigheden van wijdverbreide kennis van de gruweldaden in de maatschappij naar de psychosociale analyse van deze omstandigheden, wil ik deze beschouwing over de ontwikkeling van het pedagogische concept van de *KZ-Gedenkstätte* Mauthausen afsluiten.

BIBLIOGRAFIE

- Andreas Baumgartner & Isabella Girstmair, "... weil ich das alles einmal sehen wollte." Die Mauthausen BesucherInnen-Studie im Zuge der Neugestaltung der KZ-Gedenkstätte', in Bundesministerium für Inneres (red.), *KZ-Gedenkstätte Mauthausen / Mauthausen Memorial 2010. Forschung, Dokumentation, Information*, Wenen: Impressum, 2011, 43-53.
- Rex Bloomstein, *KZ*, documentaire, Docfactory, 2005, 97 min.
- *Das Konzentrationslager Mauthausen 1938-1945. Katalog zur Dauerausstellung in der KZ-Gedenkstätte Mauthausen*, Wenen: New Academic Press, 2013.
- FRA (Bureau van de Europese Unie voor de grondrechten), *Human Rights Education at Holocaust Memorial Sites Across the European Union: An Overview of Practices*, Wenen, 2010, <http://fra.europa.eu/en/publication/2011/human-rights-education-holocaust-memorial-sites-across-european-union-overview> (geraadpleegd 30 januari 2018).
- Christian Gudehus, *Dem Gedächtnis zuhören. Gedenkstätten und Erzählungen über nationalsozialistische Verbrechen*, Essen: Klartext Verlag, 2006.
- Gordon J. Horwitz, *In the Shadow of Death. Living outside the Gates of Mauthausen*, New York: I.B. Tauris, 1990.
- Yariv Lapid, Christian Angerer & Maria Ecker, "'Was hat es mit mir zu tun?'" Das Vermittlungskonzept an der Gedenkstätte Mauthausen', *Gedenkstätten Rundbrief* 162, 2011, 40-45.
- Bert Pampel, *'Mit eigenen Augen sehen, wozu der Mensch fähig ist': Zur Wirkung von Gedenkstätten auf ihre Besucher*, Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2007.
- Bertrand Perz, *Die KZ-Gedenkstätte Mauthausen 1945 bis zur Gegenwart*, Innsbruck: Studienverlag, 2006.
- Martin Wedl, 'Rudolf Kalmars "Zeit ohne Gnade". Berichte "von der anderen Seite des Zaunes"', in Rudolf Kalmar (red.), *Zeit ohne Gnade*, van commentaar en een nawoord voorzien door Stefan Maurer en Martin Wedl, Wenen: Metroverlag, 2009, 247-262.